

Р.М. Жумашев, А.Қ. Мейрамбеков*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru; greatvoron8@gmail.com)*

XX ғ. екінші жартысы – XXI ғ. басындағы француз тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті

Мақалада француз ғалымдарының Қазақстанға қатысты тарихнамасына талдау жасалған. XX ғ. екінші жартысынан бастап қазіргі уақытқа дейін жетекші француз зерттеушілерінің жұмыстары зерттелген. Авторлар тарихнаманы тарихи білімнің жинақталу тарихын, тарихи ойдың дамуы мен зерттеу әдістемесін, ғалымдардың тарихи еңбектері мен өмірбаянының құрылу тарихын, ғылыми мекемелердің тарихын, тарихи білім беруді ұйымдастыру мен тарихи білімнің таралуын зерттейтін арнайы тарихи пән ретінде қарастырған. Мақаланың негізгі мақсаты зерттеушілерді ғылыми ортамен, қазіргі оқырмандар қауымдастығымен таныстыру. Сонымен қатар XX ғасырдан бастап XXI ғасырдың басына дейінгі кезеңдегі қазақтардың мәдениеті, дәстүрлері, діни сенімдері туралы жазған француз зерттеушілерінің шығармаларына ғылыми талдау жүргізілген. Ғылыми зерттеудің теориясы мен әдіснамасы бойынша негізінен тарихизм, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылды. Соғыстан кейінгі жылдары француздық кеңесология әлемдік тарихнамада лайықты орын алу құқығын дәлелдеді, тек батыс елдерінде ғана емес, бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде де сұранысқа ие болды. Талдаудың ең дәлдігі мен тереңдігі Элен Каррер д'Анкосс, Александр Беннигсен, Венсан Монтей, Ален Блюм, Изабель Охайон, Марлен Ларуэль жұмыстарында ерекшеленді. Мақаланы жазу басында кеңестік, соның ішінде Қазақстан тарихын зерттеушілердің кітаптары мен ғылыми мақалалары негізге алынды.

Кілт сөздер: кеңес мәдениеті, қазақ шаруашылығы, дәстүрлер, діни нанымдар, мәдени және өркениеттік трансформация, француз тарихнамасы, посткеңестік елдер, Орталық Азия.

Kipicne

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі геокеңестіктік теорияларға жүгіну бірқатар факторларға байланысты, олардың негізгілері:

- нақты мемлекеттердің сыртқы саяси векторын айқындау қажеттілігі;
- жекелеген елдерді немесе елдер топтарын өңірлік немесе жаһандық ауқымда кеңестікте жайғастыруға субъективті қажеттілік;
- күш орталықтарын жаһандық орналастырудағы өзгерістерді тиісті мемлекеттердің немесе олардың бірлестіктерінің қолданыстағы саяси, әскери-стратегиялық және экономикалық мүмкіндіктері тұрғысынан сыртқы саясаттың қажеттіліктерімен үйлестіру талабы.

Осы мақалада кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениетін қарастырамыз. Мақаланың атауынан көрініп тұрғандай, біз француз ғалымдарының Қазақстан мәдениеті туралы тарихнамасын тұтастай алғанда, оның ішінде — XX ғ. екінші жартысынан бастап қазіргі уақытқа дейін талдаймыз.

Француз авторларын қызықтыратын негізгі тақырыптар:

- өңірде жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы;
- мемлекеттілікті құру;
- олардың халықаралық жағдайы, геосаяси ортасы, Ресеймен және бір-бірімен қарым-қатынасы;
- аймақтағы жетекші державалардың саясаты;
- исламның әсері, қауіпсіздік мәселелері және т.б., яғни шетелдік мамандарды посткеңестік Орталық Азияның саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірінің барлық жақтары қызықтырады.

Мақалада ұсынылған саясаттану әдебиеті біз үшін ең алдымен дәстүрлі қоғамдағы өзгерістерді, демографиялық және мәдени-өркениеттік трансформацияны, ислам мәселелерін, яғни дәстүрлі шығыстану тақырыбын қозғайтын тақырыптар тұрғысынан қызығушылық тудырады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: greatvoron8@gmail.com

Бақылау және талқылау

1950 жылдардың басында кеңес исламының көрнекті зерттеушілері Элен Каррер д'Анкокс және Александр Беннигсен өздерін саясаттанушы ретінде жариялады. Олардың алғашқы еңбектері саяси сипатта болды, бірақ сол кездің өзінде оларда 1970-1980 жылдардағы Орталық Азия бойынша Батыс әдебиетінде жетекші орын алған болашақ «ұлтшылдық» концепциясының элементтері болды. Бірақ бұл авторлар да өздерін тамаша тарихшы деп жариялады: Элен Каррер д'Анкокс өзінің «Ресей империясының мұсылмандары арасындағы реформалар мен революция: 1867-1924 жж. Бұхара» атты кітабымен көзге түсті.

Бұл қызықты жұмыстан екі қорытынды шығады: мүлде артта қалған және кедей бұқара жаңашылдарға еруден бас тартып, ең дәстүрлі консерватизмге бет бұруды жөн көреді [1].

Каррер д'Анкокс 1960-70 жылдары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Түркістан тарихының әртүрлі аспектілерін қамтыған көптеген мақалалар жариялады. Мысалы, 1973 жылы «Коммунистік елдердегі дін» журналында жарияланған «Кеңес Одағындағы ислам: модернизация әрекеттері» мақаласында автор: «Исламның өмір сүру қабілеті осы уақытқа дейін ең алдымен екі фактормен түсіндірілді: жойылып бара жатқан ұрпақтың сеніміне және ұлттық және діни сезімдердің сәйкес келуіне байланысты. Исламды модернизациялаудың және осылайша қайта жандандырудың қазіргі әрекеті бірнеше мақсатты көздейді: ислам дінінің діндарларды түсінудегі терең және жанды мағынасын қалпына келтіру, оны қазіргі әлемдегі практикасына кедергі келтіретін барлық ресми ережелерден арылту; КСРО-да тәжірибе жасағандарды және оны жасамайтындарды біріктіретін күшті ислам қауымдастығын құру, осылайша ислам халқының бірлігін растау; кеңестік үкіметінің әлемдік ислам қауымдастығымен ынтымақтастығын бекіту. Бұрынғыдай, бұл әрекеттің рухани мен уақытша жағы тығыз байланысты, бірақ жаңа жолмен қазіргі проблемаларға көбірек бейімделген. Қазіргі саяси және экономикалық жағдайлары туралы ойлана отырып, ұлттық және халықаралық деңгейде қоғамның жеке жақсаруы мен модернизациясы үшін күрес өзара байланысты деп тұжырымдай отырып, ислам лидерлері өздерін исламға жататын деп санайтындардың барлығына мұсылман болуға және олардың исламға жататындығын мәлімдеуге нақты себеп береді. Кеңестік исламның соңғы эволюциясы жалпы мұсылмандар арасында ерекше құбылыс. Бұл тенденциялардың дамуы, егер оларға жалғасуға рұқсат етілсе, кеңестік исламды қайта өрлеу орталығы және бүкіл ислам әлеміне үлгі етеді. Бұл барлық діндердің айқын жауы социалистік мемлекет үшін таңқаларлық емес пе?» [2; 19].

Келесі онжылдықтарда зерттеуші негізінен саясаттанушы ретінде, әртүрлі жанрларда жұмыс істеуді жалғастырды. Оның шығармашылығының шыңы — «Бөлінген империя: КСРО-дағы халықтардың көтерілісі» (1978) атты сенсациялық кітабы, онда автор Кеңес Одағының ыдырауы мен оның сипатын дәл болжаған.

Автор өзінің талдауын патша империясының осы гетерогенді популяциясына қатысты кеңес үкіметі қабылдаған қатынастар мен шешімдерді қарастырудан бастайды. Федералды жобаның тарихынан бастап жаңа империялық жүйеге немесе Ресей ұлтына үстемдік ете отырып, біз АҚШ-тың ұлттық саясатының бірыңғай бағыты жоқ екенін көреміз. Ленин аллогендерді тәрбиелеуге тырысты, Сталин оларды зорлық-зомбылыққа бағындырды, ал Хрущев оларды саяси және экономикалық рационализм саясатымен азғырды.

Саяси және әскери билік пен тілдерге арналған екі тарауда олардың осы саясаттағы рөлі ғана емес, сонымен бірге билік құрылымының славян фаворитизмімен және кеңестік қоғамның көптілді құрамымен орталыққа бағытталған салдары қарастырылады. Алдыңғы тараулардағыдай, мадам Каррер д'Анкокс кеңестік саясаттың әрекеті мен енжарлығын таратады.

Соңғы екі тарауда исламға және оның әлеуметтік әсеріне ерекше назар аударып отырып, дін мен ұлттық сезімнің рөлі қарастырылады.

Қорытынды осы зерттеуде айқын көрінетін нәрсені тұжырымдайды, кеңес қоғамының гомогенизациясына қол жеткізілген жоқ. Керісінше, автор кеңестік идеология мен оның институттарының нақты шеңбері аясында ұлттық бекіту барған сайын күшейе түсуде деген қорытындыға келеді [3].

Көптеген жылдар бойы Каррер д'Анкокс Халықаралық зерттеулер орталығын басқарды және КСРО ыдырағаннан кейін Француз академиясының мүшесі болды.

Саясаттанушы және тарихшы ретінде Александр Беннигсен (1913-1988) де танымал, ол 1950 жылдан бастап қырық жылға жуық уақыт бойы Ресей мен КСРО-дағы ислам, жәдидшілдік қозғалысы, Түркістанды орыс жаулап алу тарихы, большевиктік Ресейдегі мұсылмандардың рөлі, кеңестік мұсылмандардың қазіргі жағдайы сияқты мәселелер бойынша 200-ден астам еңбектер жазды. Бен-

нигсеннің және оның әріптестерінің еңбектері Орта Азия мен Қазақстанның тарихы мен кеңес дәуіріндегі жағдайының барлық аспектілерін қамтиды. Осыған ұқсас дереккөздер кешенін Беннигсен мен Лемерсье-Келькеже «Кеңес Одағындағы ислам» [4] және «Мұсылман ұлттық коммунизмінің» тарихы туралы бірқатар басқа кітаптарын жасау үшін қолданған. Ресей империясының түркі-мұсылман халықтарының, содан кейін КСРО тарихындағы екі құбылысты — исламның рөлі мен ұлттық коммунизмнің әсерін қолданып, Беннигсен және оның әріптестері (Франциядағы Ш. Лемерсье-Келькеже, Англиядағы С. Эндерс-Уимбуш және М. Броксап, АҚШ-тағы П. Хенце) «ұлтшылдық» тұжырымдамасын жасады және оның көмегімен Батыс саясаттану ғылыми Кеңес Одағының қайта құрылуы мен ыдырауының қызу оқиғаларымен кездесті.

Кеңес режиміне қарсы тұрудың маңызды элементі ретіндегі исламның рөлі Беннигсен мен Лемерсье-Келькеждің «Сопылар мен комиссарлар» атты тағы бір еңбегінде (1986 ж., Беннигсен — Уимбуштың бірлескен авторлығындағы ағылшын нұсқасында) одан да айқын көрінді. Бұл жұмыста сопылықтың әсеріне және сопылық бауырластықтардың қызметіне баса назар аударылады [5]. Мұнда авторлар тек саясаттанушылар мен тарихшылар ретінде ғана емес, сонымен бірге білімді шығыстанушылар ретінде де өнер көрсетті. «Ұлтшылдық» тұжырымдамасының күшеюіне 1978-1979 жылдардағы Иран мен Ауғанстандағы оқиғалар әсер еткені сөзсіз. Осы сәттен бастап Орта Азия Кеңес империясының ең ықтимал жоюшысы ретінде қарастырылды. Қазіргі уақытта Беннигсен мен оның әріптестері жасаған «ұлтшылдық» тұжырымдамасының күшті және әлсіз жақтары айқын көрінеді, бірақ А. Беннигсеннің Франция мен Батыстағы Орта Азия тарихын зерттеуге қосқан үлесі даусыз. А. Беннигсен ұзақ уақыт бойы қоғамдық ғылымдар институтын басқарды, Сорбонна мен Чикаго университетінде курс оқыды, ғылыми мектеп құрды және Франция, Англия және АҚШ-та көптеген шәкірттер тәрбиеледі.

1989 жылы А. Беннигсеннің П. Хенце, С. Эндерс-Уимбуш және Джордж К. Танхэммен бірігіп жазған кітабы жарық көрді. «Кеңес стратегиясы және ислам» атты зерттеудің бірінші бөлімінде авторлар кеңес басшылары мұсылман әлеміндегі мақсаттарына өз үйіндегі исламның беделін түсіру мен бейтараптандырудың жүйелі саясатына нұқсан келтірместен, көмектесетін стратегияны әзірлеу кезінде кездескен проблемаларды көрсетуге тырысады.

Кеңес Одағы үлкен мұсылман халқы мен Исламтану орталықтары мен мешіттер желісінің арқасында мұсылман елі атағына үміткер еді, бірақ 1941 жылға қарай ол мешіттердің санын тек 1000-ға дейін азайтты (1920 жылы олардың саны 25000-30000 болды), барлық 14 500 діни мектепті жауып тастады және жалпы 47000 діни қызметкердің 45000-ның жойды [6; 22]. Осылайша, «Ислам қаруы» екі жақты болды. Оны батыс билігіне қарсы, содан кейін мұсылман елдеріндегі батыс империализміне қарсы қолдануға болушы еді (бұл ынталандырылды) немесе оны мұсылман халқы үйде орыс / кеңестік империализмге қарсы қолдануы мүмкін еді (бұл мүлдем құпталмады).

Екінші бөлімде авторлар ислам стратегиясының Мысырда, Ніл алқабында, Африка мүйізінде және Араб түбегінде қолданылуын қарастыруға уәде береді. Бірақ нәтижесінде — бұл исламдық қаруды қолдану шамалы болып көрінетін осы салаларға қатысты кеңестік саясаттың қысқаша мазмұны. Олар кеңестік құпия және жасырын операцияларға көбірек көңіл бөлу керек деп санайды. Осыған байланысты олар көбінесе опасыздыққа, кеңестік барлау офицері Владимир Сахаровтың естеліктеріне сүйенеді. Зерттеушілерге пайдалы болуы мүмкін Ислам конференцияларына қатысқан студенттермен және делегациялармен пікір алмасу туралы бірнеше қызықты қосымшалар енгізілген [6; 180].

Франция эмиграциясында ұзақ уақыт тұрған (1926 жылдан 1940 жылға дейін) қазақ және түрік саяси қайраткері Мұстафа Шоқайдың (1890-1941) әдеби мұрасы болашақ ортаазиялық әдебиеттің маңызды көздерінің бірі болды. Оның «Орта Азиядағы кеңестердің жанында» (1928 ж.; орыс тілді Париж басылымында — «Түркістан кеңестердің қол астында», 1935) антикоммунистік памфлеті Қазақстандағы және басқа да Орта Азия республикаларындағы жағдайға назар аударды. Шоқайдың арқасында Батыс әдебиетінде «Кеңестік отаршылдық» ұғымы бекітілді. Ол Орта Азия республикалары КСРО-ның отарлары, индустриалды аймақтардың шикізат қосымшалары және саяси негізсіз деген тезиске негізделді. Әдетте, бұл тарихшылар кеңес дәуіріндегі аймақтық республикалардың позициясының отарлық сипатын атап өту үшін 1917 жылға дейін орыс отаршылдық билігінің тәжірибесіне жүгінді. Кеңесологияға шығыстану пәнінен келген зерттеушінің типтік тұлғасын исламология саласындағы еңбектерімен танымал Винсент Монтейлді деп атауға болады. Оның «Кеңестік мұсылмандар» кітабы үлкен резонанс тудырды.

Бұл жұмыс Масперода жарияланған Александр Беннигсеннің әйгілі және жақсы құжатталған зерттеуі сияқты, басқа да маңызды зерттеулерді толықтырады және кеңейтеді. Алайда, исламды қа-

былдаған Винсент Мансур Монтейлдің жұмысы мұсылман әлемімен қара Африкадан Индонезия мен Жерорта теңізіне дейінгі жаһандық деңгейде тығыз байланыста болуымен ерекшеленеді. Қазіргі уақытта КСРО халқының бестен бір бөлігін және ертең үштен бірін құрайтын кеңес мұсылмандары үшін Мансур Монтейл негізгі сұрақтар қояды: олардың демографиялық салмағы ғана емес, сонымен бірге олардың Кеңес Одағындағы экономикалық және саяси ықпалы, сонымен бірге олардың халыққа әсері, Түркиядан, Ираннан, Ауғанстаннан және Қытайдан келген «дауыл аймағына» шекаралас серіктестерімен қарым-қатынас. Оқырман осы кітаптан әлемнің осы аймағын түсіну үшін қажетті ақпаратты, талдауларды, карталар мен иллюстрацияларды табады.

Автордың жұмысы, ең алдымен, өте құжатталған ақпарат болып табылады, оның мақсаты оқырманға 1978 жылы Элен Каррер д'Анкосстың («Бөлінген империя») кітабынан басталған полемика туралы пікір білдіруге мүмкіндік беру: ислам жақын арада қауіп төндіретін орталықтан тепкіш күш пе? [7].

Француз авторларының Орталық Азияны зерттеуіне француздық Орталық Азияны зерттеу институты (IFEAC) үлкен үлес қосты. Ол 1993 жылы құрылды, Францияның Сыртқы Істер министрлігінің әкімшілік бағынысында жұмыс істейді және CNRS (UAR 3140) бөлімі мен зерттеу бөлімі мәртебесін алды. IFEAC-тың басты миссиясы археология және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымның (тарих, әлеуметтану, этнология, антропология, экономика, география және т. б.) барлық пәндері бойынша өңірде жұмыс істейтін Франция мен Орталық Азияның зерттеушілерін қолдау болып табылады.

Географиялық тұрғыдан алғанда, IFEAC өз қызметін Орталық Азияның 5 мемлекетіне (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан) таратады. Сондай-ақ, институт өңірдің көршілес Ресей (Татарстан, Башқұртстан, Сібір), Ауғанстан, Иран (Хорасан), Қытай (Цин-Цзянь) және Моңғолия аумақтарымен өзара қарым-қатынасына қызығушылық танытады.

IFEAC мақсаттары мен міндеттері:

- Орталықтың ғылыми қызметін жергілікті зерттеу институттарымен ынтымақтастықта дамыту және тарату;
- Франция мен Орталық Азия арасындағы ғылыми-әлеуметтік зерттеулер саласындағы ынтымақтастықты дамыту;
- Француз серіктес институттарының қызметін тарату (университеттік зертханалар, зерттеу институттары).

IFEAC «Cahiers d'Asie centrale» атты мерзімді журнал шығарады (жарияланған шығарылымдар Revues.org атты сайтта да бар (<http://asiecentrale.revues.org>)).

2010 жылға дейін IFEAC Ташкентте жұмыс істеді, енді ол Қырғызстанда Бішкекте ашылды.

Кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті жөніндегі жұмыстардың тағы бір авторы Ален Блум — ұлттық демографиялық зерттеулер институтының (INED) жетекші ғылыми қызметкері және қоғамдық ғылымдар Жоғары мектебінің (EHESS) ғылыми-зерттеу бөлімінің бастығы. 2004 жылдан 2012 жылға дейін ол Ресей, Кавказ және Орталық Еуропа ареалдарын зерттеу орталығының (EHESS-CNRS) директоры болып жұмыс істеді. 2 жыл бойы, 2013 жылдан 2015 жылға дейін, ол сондай-ақ Мәскеуде француздық-ресейлік зерттеу орталығында жұмыс істеуге жіберілді.

Демограф, статист және тарихшы Ален Блум статистика мен Еуропа халқының тарихын зерттеді (XVIII-XX ғғ.) және көптеген жылдар бойы Ресей, Кавказ, Орталық Азия және Орталық Еуропа кеңістігіндегі халықтың тарихымен жұмыс істеуге арнады. Қазіргі уақытта оның зерттеулері, бір жағынан, саяси зорлық-зомбылық пен демографиялық және әлеуметтік қайта құрулар арасындағы байланысты неғұрлым жалпы түсінуді жалғастыру үшін халық топтарын күштеп көшіру мәселелеріне қатысты. Сонымен, қазіргі уақытта ол Батыс Украина мен Литвадан жер аударылғандарға ерекше назар аудара отырып, Орталық және Шығыс Еуропадан КСРО-ға жер аударылған адамдардың тағдырын зерттеп жатыр. Екінші жағынан, КСРО-ның әлеуметтік-саяси тарихына қатысты неғұрлым жалпы пайымдау аясында ол қазіргі Ресейде, тұтастай алғанда орыс және кеңестік демография тарихының перспективасында болып жатқан демографиялық және әлеуметтік өзгерістерді зерттеуді жалғастыруда.

Оның «Бұрынғы Кеңестік Орталық Азия, мәдени кеңістік және демографиялық кеңістік» атты мақаласы «Шығыс Жерорта теңізі және түрік-иран әлемі туралы оқулықтар» журналында 1993 жылы жарық көрді. Онда қазіргі уақытта бес тәуелсіз мемлекеттен (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Тәжікстан) тұратын бұрынғы Кеңестік Орталық Азия үш қарама-қарсы дәстүрдің синтезі болып табылады делінген.

- Біріншіден, ол түркі және Иран әлемдерінің қиылысында, тіл жағынан да (Орталық Азия халқының көп бөлігі түркі отбасылық тілдерінде сөйлейді, парсы тілінде сөйлейтін тәжіктерді қоспағанда, қытай немесе басқа да отбасылық тілде сөйлейтін бірнеше кішкентай халықтар).

- Содан кейін, XIX ғасырда ол біртіндеп отаршылдық империяға біріктірілді; ол француз немесе ағылшын империяларынан өзінің аумақтық сабақтастығымен ерекшеленді, бірақ отарланған аумақтарды басқару тұжырымдамасымен емес. Тек Қазақстанға негізінен орыс шаруаларын қоныстандырды, әсіресе 1861 жылы басыбайлы құқықтың күші жойылғаннан кейін [8; 335].

Оның орнына еуропалық интеграция стратегиясын таңдаған автордың пікірінше, Қазақстанмен болған жағдай ерекше. Ресей мен Шығыс арасындағы географиялық орналасуы жағынан да, халқының табиғаты бойынша да (орыстардың көп бөлігі бар) делдал бола отырып, ол өз шекараларының қиындықтарына тап болмай, Еуропа мен Шығысты нақты таңдай алмайды. Ұлттық құрамнан басқа, бұл ел кеңес тарихындағы ең көрнекті және шайқалған болуы мүмкін. 1930 жылдардағы күштеп отырықшыландыру, бүкіл орыс, содан кейін кеңес тарихында жалғасып келе жатқан елді мекендердің қоныстануы екі әлемнің қиылысында орналасқан халықтың пайда болуына әкелді [8; 340].

Біздің тақырып бойынша келесі автор, тарихшы, қазақтардың отырықшылық, Қазақстандағы ашаршылық және ұжымдастыру тақырыбы бойынша диссертацияның авторы Изабель Охайон. Ол Ресей және кеңестік Орталық Азияның әлеуметтік және саяси тарихымен жұмыс істейді. Ауылдық қоғамдардағы әлеуметтік өзгерістерге және байырғы халықтардың саяси практикасына назар аударып отырып, оның зерттеулері ұлттық мәселе парадигмасынан тыс орталықсыздандыру және плюралдау үшін Орталық Азияның тарихын КСРО тарихына енгізуге бағытталған.

Ол қазақтардың отырықшылық және рулары туралы көптеген мақалалардың авторы. Ең танылғандардың ішінен мыналарды атап өтуге болады: «Ниеттестік, ынтымақтастық және екіжақтылық: 1928 ж. Қазақстандағы ауыл элиталарына қарсы күрестегі кландық жүйелер» [9], «Лагерьден ауылға дейін: отырықшы және кеңестік кезеңдегі қазақ ауылының қайта құрылуы» [10], «Қазақстандағы этнология курсы. Ескі шектеулер, жаңа кемшіліктер» [11], «Саяси көтерілісті «қарабайыр» ету: ұзақ мерзімді перспективада қазақ даласындағы 1916 жылғы көтеріліс (1840-1930 жж.)» [12], «Кеңестік Қазақстандағы қарқынды мал шаруашылығы және оның салдары (1960-1980 жж.)» [13], «Отарлық кезеңдегі аумақтың нысандары мен пайдаланылуы: қазақтардың алғашқы отырықшылығы» [14] және басқалары.

Изабель Охайонның еңбектерінде қазақ қоғамындағы рулардың қарым-қатынасына ерекше көңіл бөлінеді. Мысалы, 2016 жылы «Орталық Азия істері» журналында жарияланған «Кеңес мемлекеті және қоғамның шежіресі: 1920-1930 жылдардағы Қазақстан мен Қырғызстандағы жергілікті өзара іс-қимыл және саяси будандастыру» мақаласында ол большевиктік ойлау парадигманың түбегейлі өзгеруіне әкеліп соқтырды, оның мақсаты капитализм мен империализмнің үстемдігімен таптық айырмашылықтарды да, этникалық иерархияларды да жою арқылы басқарудың элитарлық моделіне ықпал етті. 1918 жылы халықтардың өзін-өзі анықтау құқықтары туралы декларация қабылданғаннан кейін, кеңес мемлекеті мәдени айырмашылықтарды құрметтейтін және көптеген топтарға құқық беруде әмбебап амбициялардың революциялық, прогрессивті, элитарлық моделіне тән қайшылықты шешуге арналған саясатты тұжырымдады.

Автор қазіргі заман бұрынғы Ресей империясына тән кландық, тайпалық немесе феодалдық жүйелер сияқты «артта қалған» формаларды алмастыруы керек екенін айтады. «Ұлт» іс жүзінде кеңестік өркениеттік миссияның шарты ретінде ұсынылды, өйткені ол КСРО-ның ең жоғары азаматтық қоғамдастығына тиесілі болды [15; 166].

Изабель Охайон кеңес беру саясаты Орталық Азияның қойшы қоғамдарымен бетпе-бет келді деген қорытындыға келеді. Бірақ оларды жүзеге асырған кезде оларды саяси будандастырудың формаларын құра отырып, оларды қолдануды бейімдеген немесе қайта бағыттаған жергілікті субъектілер үнемі қайта қарады. Бұл процесс қарама-қарсы динамикамен қатар жүрді, оның ішінде орталық және шетелдік биліктің енуіне қарсы тұрудың көптеген формалары болды, бұл Орталық Азия қоғамдарының сыртқы бастамаларды мақұлдау кезіндегі қиындықтарын көрсетеді. Сонымен қатар, аппараттарда туыстық топтардың болуына байланысты байырғы халықтардың саяси автономиясының формалары мен инерттілігі, әрине, кеңестік тараптың орталық және республикалық деңгейлерде қоғамды бақылауды жоғалту сезімін күшейтетін элементтер болды. Содан кейін бұл элементтер ұлы Сталиндік бетбұрыс кезеңіне тән аргументке біріктірілді, оған сәйкес шаруа қоғамдары бақыланбайтын қауымдастықтар ретінде қарастырылды. Осылайша, бірінші бесжылдық бағдарламасын жүзеге асыруда қолданылатын зорлық-зомбылық ұжымдастыру және отырықшыландыру, тазарту, депортациялау

шаралары жергілікті үкіметтің жергілікті партиялық органдарды «тамырлай алмайтынын» мойындауы ретінде түсіндірілуі мүмкін деген ойға келеді [15; 190].

Сондай-ақ Охайон «Сталиндік КСРО-дағы қазақтарды отырықшыландыру: ұжымдастыру және әлеуметтік өзгерістер (1928-1945)» кітабының авторы ретінде танымал [16]. Бұл кітап өте аз зерттелген тақырыпқа — 1920-шы жылдардың аяғы мен 1930-шы жылдардың басында қазақ қоғамының кеңестенуіне арналған, бұл бұрын-соңды болмаған демографиялық апатқа әкелді: халықтың үштен бірі қайтыс болды (1-1,5 миллион адам қайтыс болды, 600 000 адам өз елінен кетті). Маңызды этнографиялық аспектіні жоққа шығармайтын әлеуметтік тарих жөніндегі бұл кітап негізінен орыс тіліндегі орталық және жергілікті мұрағаттардағы материалдарға негізделіп жазылған. Кітапта қызықты қосымшалар бар, әсіресе статистика, көптеген карталар мен диаграммалар.

Автор 1931-33 жылдары қорқынышты ашаршылыққа әкелген саяси және әлеуметтік оқиғаларды нақты сипаттайды. Алдымен ол жергілікті элиталарды бейтараптандыру және қазақ қоғамының дәстүрлі және ақсүйектік өкілдерін құлату мақсатында кулактарды жоюдан бір жарым жыл бұрын жүргізілген «дебайзация» науқанының іргелі рөлін көрсетеді. Содан кейін ол репрессиялық жүйені құруды, әсіресе тәркілеу науқандарына қатысуға шақырылған халықтың кедей топтарын және ауылдарда болған қарсылықты егжей-тегжейлі талдайды. Кітаптың екінші бөлімі ұжымдастыру мен отырықшылықтың әртүрлі кезеңдеріне, қазақ экономикасының «табиғаты» туралы саяси элиталар арасындағы пікірталастарға және кеңестік өлшемдерге сәйкес келетін көшпелі және жартылай көшпелі қоғамның ауылшаруашылық қоғамға қатал өзгеруіне арналған. Ауыл шаруашылығына берілген басымдық және малдың тез жойылуы қазақ мал шаруашылығы қоғамының жойылуына әкеліп соқты және даланы азаматтық соғыс шегіне шығарған 1930 жылдың көктемінде жаппай көтерілісті түсіндірді.

Үшінші бөлімде автор аштық пен індеттен құтылуға тырысқан халықтың көші-қонының әртүрлі толқындарын ұсынады және орталық және жергілікті саяси органдардың жағдайдың ауырлығын түсіне алмайтындығын көрсетеді. Соңғы тараулар аштықтан кейінгі отырықшылықтың жаңа толқындарына арналған: республика ішіндегі халықтарды қайта құру, жер аударылғандарды қайтару және қазақтарды отырықшыландыру және оларға жұмыс орындарын ұсыну мақсатында өнеркәсіпті дамыту.

Бұрын бұл тақырыпты зерттеген Марта Брилл Олкотт пен Роберт Конквесттен айырмашылығы, Охайон ұжымдастыруға деген ұмтылыс қоғамды модернизациялау үшін экономикалық және саяси тұрғыдан қажет пе, жоқ па, соны шешуге тырыспайды. Сталиндік тарихқа ревизионистік көзқарастан сабақ ала отырып, ол елді индустрияландыруды қаржыландыру үшін ауылшаруашылық алқаптарының көлемін ұлғайтуға және Кеңестік Социалистік қазіргі заман үшін жергілікті өмір салтын жоюға бағытталған бұл науқанға әлеуметтік реакцияны түсінуге тырысады. Өз жұмысында ол қазақ қоғамындағы қолдаудың, қарсыласудың және Келісімнің әртүрлі деңгейлерін ашып көрсетеді, сондай-ақ қазіргі қазақ әдебиетінің көбіне осы адамзат қасіреті туралы неге үндемейтінін түсіну үшін саяси және әлеуметтік тарихқа жүгінеді.

Александр Беннигсеннің Кеңес Одағындағы ұлттар тарихына деген көзқарасы орыс емес қоғам қайраткерлерін экспансионистік орталық мемлекеттің қолындағы батрактар ретінде көрсетуге тырысқанымен, Охайонның жұмысы негізінен орыс тіліндегі орталық және аймақтық партиялық құжаттарға негізделген және ішінара бұрынғы колхозшылар мен қазақ бақташыларымен сұхбат негізінде байырғы халықтың 1928-29 жылдары дәстүрлі ақсүйектер элитасын жою және 1931-1933 жылдардағы ашаршылық үшін жауапкершілігін көрсетеді. Охайон Қазақстандағы ресейлік отарлық үстемдік Кеңестік Қазақстанның жергілікті саясатын көрсете қана қоймай, оны айқын дәлелдеп отыр. Шын мәнінде, 1920 жылдардағы ұлттық саясаттың арқасында қазақтар өз қоғамдастығын экономикалық қайта құруда саяси дауыс беру құқығына ие болды; қазақтар біртекті топтар құрған жерде де жергілікті билік орындарына ие болды. Тек қазақ большевиктері клан жетекшілерін табу және репрессиялау үшін қазақ туыстық топтарына ене алды. Охайонның айтуынша, ұжымдастыруға қарулы қарсылық тек орыстарға ғана емес, кеңес өкіметінің қазақ өкілдеріне де қарсы бағытталған. ОК-нің қазақ мүшелері оның бірінші хатшысы Ф.И. Голощекинді және оның қоныс аудару саясатын қолдаған кезде, ол билікте қалды, бірақ 1932 жылы адамдардың қаза болуына алаңдаған қазақ содырлары мен бұрынғы жақтастары оны орыс шовинисті ретінде айыптауға асықты.

Охайон революцияға дейінгі және революциялық отырықшы процестерді ажырата отырып, кеңестік қазіргі заманды дәстүрлі көшпелі өмір салтына қарсы анықтап, мал шаруашылығының жаңа формаларының пайда болуын өткенмен ымыраға келу ретінде сипаттай отырып, керемет жұмыс жасайды. 1931-33 жылдардағы апат, оның айтуынша, малдың көп бөлігін жойып, бұрынғы көшпенділер үшін отырықшылықты жалғыз нұсқаға айналдырды: үштен бірі мақта мен темекі өсіретін жұмысшы-

лар немесе фермерлер болды, ал үштен екісі колхоздарға жіберілді, онда отбасылар мен малдың қозғалғыштығы айтарлықтай шектеулі болды. Ол атап өткендей, қазақтармен олардың маусымдық жайылымдарын тандау жөнінде кеңес жүргізілмегенімен, олардың кейбір дәстүрлі тәсілдері материалдық-техникалық құралдардың жетіспеуінен сақталды. Кеңес мамандары ақырында малды айдау жануарларды бір жерде тамақтандырғаннан гөрі арзан екенін түсінді.

Киіз үй кәсіби шопандардың үйі болып қала берді және кеңестік үгіт-насихат орталығына, кейінірек екінші жазғы резиденцияға айналды.

Кітап кеңестік саясаттың екі жағын суреттейді: біреуі жойқын, екіншісі шығармашылық. Біріншіден, депортация аштыққа, содан кейін миллионнан астам адамның өліміне, сондай-ақ аймақтан жаппай қуғынға әкелді. Автор бұл оқиғаларды мұқият құжаттайды, жергілікті ақпаратпен танысады және көші-қон бағыттарын қадағалайды. Содан кейін ол КСРО-ның қауіп төндіретін қорғауымен көшпелілерді отырықшыландыру арқылы әлеуметтік қайта құрудан өтті, оның ішінде қайтуын кеңестер қолдаған қашқындардың бір бөлігі. Шығарудан қалған бос орын ұжымдастырудың басқа аудандарынан жер аударылғандардың жаппай келуімен ішінара өтелді, олар қазақ даласына арнайы қоныс аударушылар ретінде орналастырылды. Кейінірек, кітапта сипатталған кезеңнен кейін Ресейдің Қиыр Шығысынан, Кавказдан, Қырымнан, Еділден және басқа аймақтардан жүздеген мың жер аударылғандар келеді.

Бізді қызықтыратын зерттеудің келесі француз авторы Марлен Ларуэль — француз тарихшысы, әлеуметтанушы және саясаттанушы.

Шығыс тілдері және мәдениеті ұлттық институтын (1994, «Посткеңестік зерттеулер» мамандығы), Париж Дидро университетін (1995, «Тарих» мамандығы), Париж II Пантеон-Ассас университетін (1996, «Саяси ғылымдар» мамандығы) бітірген. Қазіргі уақытта-Ресей, Кавказ және Орталық Еуропа ны зерттеу орталығының (Cerces, EHES), посткеңестік мемлекеттер обсерваториясының (INALCO), Орталық Азия және Кавказ институтының (Джонс Хопкинс Университеті) қызметкері.

Бұрынғы КСРО аумағында (Ресей, Қазақстан, Өзбекстан) және Шығыс Еуропа елдерінде (Чехия) әлеуметтік қозғалыстар, саяси философия және ұлттық идеологиялар жөніндегі маман. Оның редакциясымен француз, ағылшын және орыс тілдерінде саяси ұлтшылдық туралы бірқатар мазмұнды жинақтар жарық көрді. Франция мен Ресейдің ғылыми өміріне белсенді қатысады.

Ташкентте (1998-1999), Джонс Хопкинс университетінде, Париждегі саяси зерттеулер институтында сабақ берді.

Ол Себастьян Пейрузмен бірге 2005 жылы жарық көрген «Бұрынғы КСРО-дағы ислам және саясат» кітабын жазды. Радикализмнің формалары мен олардың көріністеріне назар аударып отырып, бұрынғы КСРО-дағы ислам туралы пікірталас осы кітапта таңдалған тұрғыдан сирек қарастырылады. КСРО-дан шыққан әртүрлі мемлекеттердегі зерттеулердің үзілуіне байланысты бұрынғы Кеңес Одағының перспективасы көбінесе зерттеулерден тыс қалады. Кавказдық жағдайды қоспағанда, Марлен Ларуэль мен Себастьян Пейруз 2004 жылғы 2 сәуірде Францияның Орталық Азияны зерттеу институтының (IFEAC) және Француз-Ресей гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар орталығы бастама-сымен өткен «Бұрынғы КСРО-дағы ислам және саясат» симпозиумының материалдарының кеңейтілген нұсқасын жариялау арқылы осы мәселені қорытындылауды ұсынады. Онда ұсынылған мықты идеялардың ішінде кем дегенде үшеуін атап өтуге болады: ислам мен ұлттық мәселенің өзара байланысы, сенімді жаңғырту үдерістері және әсіресе Орталық Азияда діни ағымдардың қалыптасуының тарихи алғышарттары [17].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XX ғ. екінші жартысы — XXI ғ. басындағы аралығындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы француз зерттеушілердің ғылыми шығармаларындағы қазақтардың және олардың арғы ата-бабаларының шығу тегі, салт-дәстүрлері мен сенімдерін баяндайтын деректер өздерінің тарихи құндылықтарымен ерекшеленеді.

Ұлтымыздың нақты шындыққа негізделген толыққанды тарихын жасаудың басты талабы — қазақ халқының өткен кезеңдеріне байланысты бүгінге дейін ғылыми байланысқа енбеген шетелдік, отандық деректердің барлығын пайдалану болып табылады.

Солардың ішіндегі архив мәліметтерін, шетелдердегі байырғы жоғары оқу орындарының, ғылыми-зерттеу орталықтары, тарихи мұражайларының құжаттарымен жұмыс істеу аса маңызды.

Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта по гранту AP14872088 «Национальное историознание – сердцевина интеллектуальной истории Казахстана 40-х – 50-х годов XX века» (2022–2024 гг.) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Carrère d'Encausse, H. (1966). Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe, Bukhara, 1867-1924. *Paris, Armand Colin*, 312.
- 2 Carrère d'Encausse, H. (1973). D'encausse, H. C. (1973). Islam in the Soviet Union: Attempts at modernization. *Religion in Communist Lands*, 1(4-5), 12-19.
- 3 Carrère d'Encausse, H. (1978). L'empire éclaté: la révolte des nations en U.R.S.S. *Paris: Flammarion*, 314.
- 4 Bennigsen, A. Lemercier-Quelguy, C. (1967). Islam in the Soviet Union. *London; Pall Mall*, 272.
- 5 Bennigsen, A., Enders Wimbush, S. (1986). Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union. *Univ of California Pr*, 195.
- 6 Bennigsen, A. & Enders Wimbush, S. & Henze, P., & Tanham, G. (1989). Soviet strategy and Islam. *London: Macmillan*, 182.
- 7 Monteil, V. (1982). Les musulmans soviétiques. *Paris, Le Seuil*, 256.
- 8 Blum, A. (1993). L'Asie centrale ex-soviétique, espace culturel et espace démographique. *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*, 16(1), 335-349.
- 9 Ohayon, I. (2013). Loyalty, solidarity and duplicity: clan systems in the 1928 drive against rural elites in Kazakhstan. *Philip Ross Bullock, Claudio Nun-Ingerflom*, 67-78.
- 10 Ohayon, I. (2004). Du campement au village: sédentarisation et transformations de l'aoul kazakh à la période soviétique. *Cahiers d'Asie centrale*, (13/14), 177-198.
- 11 Ohayon, I. (2001). Parcours de l'ethnologie au Kazakhstan. Anciennes contraintes, nouveaux travers. *Journal des anthropologues. Association française des anthropologues*, (87), 39-64.
- 12 Hallez, X., Ohayon, I. (2019). Making political rebellion "primitive": The 1916 rebellion in the Kazakh steppe in long-term perspective (c. 1840–1930). *The Central Asian Revolt of 1916. Manchester University Press*, 256-288.
- 13 Ohayon, I. (2017). After sedentarization. Intensive pastoralism and its consequences in Soviet Kazakhstan (1960-1980). *Etudes rurales*, 200(2), 130-155.
- 14 Ohayon, I. (2014). Formes et usages du territoire à la période coloniale: la première sédentarisation des Kazakhs. *Cahiers d'Asie centrale*, (23), 183-244.
- 15 Ohayon, I. (2016). The Soviet state and lineage societies: Doctrine, local interactions, and political hybridization in Kazakhstan and Kirghizia during the 1920s and 1930s. *Central Asian Affairs*, 3(2), 163-191.
- 16 Ohayon, I. (2006). La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: Collectivisation et changement social (1928-1945). *Paris: Éditions Maisonneuve et Larose*, 416.
- 17 Laruelle, M. & Peyrouse, S. (2005). Islam et politique en ex-URSS (Russie d'Europe et Asie centrale). *Paris: l'Harmattan-IFEAC, collection Centre-Asie*, 338.

Р.М. Жумашев, А.Қ. Мейрамбеков

Культура Казахстана советского периода во французской историографии второй половины XX–начала XXI вв.

В статье дан анализ историографии работ французских ученых относительно Казахстана. Нами изучены труды ведущих французских исследователей со второй половины XX века по настоящее время. Историография была рассмотрена как специальная историческая дисциплина, изучающая историю накопления исторических знаний, методологию развития и изучения исторической мысли, историю создания исторических трудов и биографий ученых, историю научных учреждений, организацию исторического образования и распространение исторических знаний. Основной целью написания статьи было ознакомление исследователей с научной средой, современным читательским сообществом. В статье проведен научный анализ произведений французских исследователей, писавших о культуре, традициях, религиозных верованиях казахов в период с XX в. по начало XXI века. По теории и методологии научного исследования, в основном, использовались методы историзма, объективности, исторического сравнительного анализа и исторической системности. В послевоенные годы французская советология доказала право занимать достойное место в мировой историографии, пользовалась спросом не только в западных странах, но и в странах бывшего Советского Союза. Наибольшую точность и глубину анализа отличали работы Элен Каррер Д'Анкосс, Александра Беннигсена, Венсана Монтея, Алена Блюма, Изабель Охайон, Марлен Ларуэль. В начале написания статьи за основу были взяты книги и статьи советских исследователей, в том числе и по истории Казахстана.

Ключевые слова: советская культура, казахское хозяйство, традиции, религиозные верования, культурная и цивилизационная трансформация, французская историография, постсоветские страны, Центральная Азия.

R.M. Zhumashev, A.K. Meirambekov

The culture of Kazakhstan of the soviet period in the french historiography of the second half of the XX - early XXI centuries

The article analyzes the historiography of French scientists regarding Kazakhstan. We have studied the works of leading French researchers from the second half of the XX century to the present. Historiography is considered by us as a special historical discipline that studies the history of the accumulation of historical knowledge, the methodology of the development and study of historical thought, the history of the creation of historical works and biographies of scientists, the history of scientific institutions, the organization of historical education and the dissemination of historical knowledge. The main purpose of writing the article was to familiarize researchers with the scientific environment, the modern reading community. The article provides a scientific analysis of the works of French researchers who wrote about the culture, traditions and religious beliefs of the Kazakhs in the period from the twentieth to the beginning of the twenty-first century. According to the theory and methodology of scientific research, the methods of historicism, objectivity, historical comparative analysis and historical consistency were mainly used. In the post-war years, French Sovietology proved its right to occupy a worthy place in world historiography, was in demand not only in Western countries, but also in the countries of the former Soviet Union. The greatest accuracy and depth of analysis were distinguished by the works of Helene Carrer D'ancosse, Alexander Bennigsen, Vincent Monteith, Alain Blum, Isabelle Ohayon, Marlene Laruelle. At the beginning of writing the article, books and articles by Soviet researchers, including on the history of Kazakhstan, were taken as a basis.

Keywords: soviet culture, kazakh economy, traditions, religious beliefs, cultural and civilizational transformation, french historiography, post-Soviet countries, Central Asia.